

המשלחת המדעית הראשונה לדרום-ערב כמקור לתולדות יהודי תימן

אביבה קליין-פרנקה

קארסטן ניבוהר, שלא מכבר מלאו 350 שנה להולדתו, זכור כאחד הראשונים בעת החדשה שכתבו על יהודי תימן, אף כי קדם לו לודביקו דה וארטמה.¹ ניבוהר, ששהה במזרח שבע שנים (1761-1767), היה האירופי הראשון שערך חקירות מדעיות (אסטרונומיות וגיאוגרפיות) בדרום-ערב וכן ראשון החוקרים-הנוסעים שגילו מחדש לאירופה את 'ערב המאושרת'. מחקריו מהווים ציון-דרך בחקר האזור עד היום. תיאורי מסעותיו ויומניו תורגמו לשפות רבות² ושימשו מדריכים לנוסעים וחוקרים,³ הם גם משמשים מקור מידע על היהודים בתימן. במחצית השנייה של המאה ה-18. ספריו נדירים,⁴ אולי משום כך יש שגיאות בציטוטים מתוכם ובדברים שנכתבו עליו.⁵ כדי להעמיד דברים על דיוקם, אתאר את פרשת שליחותו של ניבוהר ואביא את דבריו על היהודים בתימן, העשויים לשמש חוקרים וקוראים.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 ל' וארטמה מבולוניה ביקר בתימן בשנת 1503/4 ובספרו, שתורגם להרבה שפות, ציין (בעמ' xxxiv), שראה בחגי'אזי יהודים המאוגדים בשבטים עצמאיים ומספרם מגיע ל-4-5 אלפים. הוא שהה בתימן וביקר בצנעא. ראה: וארטמה.
- 2 על חיבוריו בפירוט ראה להלן, וכן בהערות 4, 9, 11.
- 3 ניבוהר ניהל חליפת-מכתבים עניפה עם חוקרים ועם אקדמיות למדעים בכל אירופה. נתן עצות והדריך נוסעים-חוקרים רבים בדבר מסלולי נסיעתם באסיה ובאפריקה. על עזרתו לנוסעים-חוקרים, ראה, למשל: זטצן, ההקדמה, עמ' xix.
- 4 ספריו נכתבו בגרמנית ותורגמו לאנגלית (פרת 1779, אדינבורג 1792), לצרפתית (פאריס 1779, שווייץ 1780); ולשפות אחרות. ספרו הראשון (ניבוהר, 1772) יצא לאור במהדורה מחודשת, בעריכת ד' הנצל, בשנת 1969, בגראץ, אוסטריה.
- 5 אציין כמה דוגמאות לטעויות אלו: אריך בראואר משבש את שם ספרו של ניבוהר (ראה: בראואר, אתנולוגיה, עמ' xii) והוא חוזר על טעותו ברשימתו הביבליוגרפית על יהודי תימן (ראה: בראואר, ביבליוגרפיה, עמ' 242, ערך 228); יוסף טובי מזכיר את ניבוהר ומוסיף תאריך סתמי, שנת 1764 (בשנה זו היה ניבוהר בהודו), ראה: טובי, יהודי, עמ' 43; 'ניני מציין, שניבוהר יצא בראש משלחת מחקר לתימן, בעוד שבראשה עמדו מדענים אחרים, ראה: ניני, עמ' 7, הערה 18. באנציקלופדיה בריטניקה (1947, vol. 2, p. 169) כתוב, שניבוהר חזר לדנמארק. לאחר 4 שנות מסע, ב-1764. רצ"ל 1767.

Carlsten Niebuhr
im 16ten Lebensjahre.

קארסטן ניבוהר
(1815-1733)
מותך: ניבוהר, 1774,
כרך שלישי

ניבוהר והמשלחת המדעית לדרום-ערב

קארסטן ניבוהר נולד ב-17 במארס 1733, במחוז האנובר, הכשיר עצמו להיות מודד, ובהיותו בן 24 החל ללמוד מאתמאטיקה באוניברסיטת גטינגן. הוא למד אצל גיאורג כריסטוף ליכטנברג, שהיה קארטוגראף, מאתמאטיקאי ואסטרונום ולשעבר תלמידו של התיאולוג והוקר לשונות-המזרח, יוהאן דוד מיכאליס.

מיכאליס היה אבי הרעיון לשלוח משלחת מדעית למזרח, בעיקר לערב ולמזרח הקרוב, כדי לקדם את המחקר של לשון התנ"ך.⁶ הוא הביא את רעיונו לדין האקדמיה של גטינגן ומצא אוזן קשבת לביצוע התוכנית בחצר-המלך של דנמארק. ואמנם המשלחת יצאה בחסות הכתר הדני ובמימונו? ניבוהר צורף למשלחת, בתור גיאוגראף וקארטוגראף, בהיותו כבן 25 שנה והצעיר בחכריה. כהכנה ליציאתו למסע, למד במשך שנתיים בגטינגן שפות שמיות של ארצות-היעד של המשלחת.⁸

המשלחת מנתה 5 חברים: הפרופסור הדני פרידריך כריסטיאן פון האבן, תלמידו של מיכאליס, שהופקד על המחקר הפילולוגי; פרופסור פטר פורסקאל, תיאולוג, ששלט בשפות עמי-המזרח והתמחה בחקר מדע-הטבע, אשר הופקד על נושאי החי והצומח; קארסטן ניבוהר; נוסף לשלושה אלה שהיוו את המשלחת המדעית, נמנו

6 בפירוט ראה: סקורלא, עמ' 19-20.

7 ניבוהר הקדיש את חיבורו המקיף (ניבוהר, 1774) למלכי דנמארק, בצינינו את העזרה שקיבל במסעותיו ובמחקריו מאת המלך פרידריך החמישי, שהיה פטרון לאמנויות ולמדעים ועודד מחקרים מדעיים גם מחוץ לארצו. הידיעה על מות המלך הגיעה אליו לדרום-ערב והוא שקל להפסיק את המסע, אך המלך כריסטיאן השביעי הורה לו להמשיך במחקרו ובמסעותיו במימונו. ראה: ניבוהר, 1772, עמ' xii.

8 ראה: סקורלא, עמ' 21; ניבוהר, 1774, עמ' 295.

עמה הצייר גיאורג באורנפיינד והרופא כריסטיאן קארל קרמר. התוכנית לשיגור המשלחת עוררה הדים, ומלך דנמארק איפשר למדענים מרחבי אירופה להפנות אל חבריה שאלות מתחום המחקר. כמאה שאלות זרמו אל חברי המשלחת, חלקן לאחר צאתם לדרך. וכך, רק כאשר עמד ניבוהר לעזוב את תימן הגיעו אליו חלק מהשאלות של מיכאליס על מילים עבריות מן התנ"ך ומתחום החי והצומח. שאלות אלה הופנו לפון האבן ולפורסקאל, שכבר לא היו בין החיים, ועל-כן ניסה ניבוהר להשיב עליהן, חרף ידיעותיו הדלות בעברית ובערבית. הוא שאל יהודים שנודמנו לו במסעו למשמען של מילים אלו, ופירסם את תשובותיהם בספרו, לפעמים אף בלי להבין את דבריהם.⁹

ניבוהר פירסם שני ספרים על מסעותיו. הראשון בהם (1772) כולל את סיפור התארגנותה של המשלחת, נוסף לתולדות חייו של המחבר, ואת מימצאי מחקרו של ניבוהר בערב, המבוסס על תצפיותיו בלבד. המחבר לא התכוון לכלול בחיבורו זה מימצאים ממחקרי חבריו למשלחת, אך בשובו ממסעו הוא נתבקש להתייחס לדברי פורסקאל ופון האבן על שאלות של חוקרים שהופנו אליהם, ולכן הוא כלל את תשובותיהם במבוא לספרו זה.¹⁰ חיבורו השני (1774), המקיף יותר, הוא מעין יומן של מסעותיו בהרבה ארצות, לרבות מסעו בערב ובתימן. וכך, יש עניינים שעליהם הוא כותב בשני החיבורים. החיבור השני גם כולל יומנים ותוצאות מחקר של חבריו במשלחת.¹¹

תרומה חשובה במיוחד למחקר היא המפה הגיאוגרפית המדויקת של תימן, ששירטט ניבוהר. המפות של תימן שקדמו לה היו כה משובשות, שהוא לא היה יכול להסתמך עליהן. ואמנם זו היא המפה הראשונה של דרום-ערב שהותקנה בכלים מדעיים בידי חוקר אירופי, והיא גם כוללת פרטים על תווים וכפרים בצפון תימן, אף שהוא עצמו לא ביקר שם. לשם כך הוא אסף נתונים על האזור מפי תושבים מקומיים

9 מילים אלה, שחלק גדול מהן, בציון שם השואל, מפורט בהקדמה לספרו (ניבוהר, 1772), כוללות, בין היתר: ארבה, חגב, קינמון, לענה, גביש, פטדה, תחמס, תחש, שורק, כרעיים, מרורים, אהלים, ראם, שחפת, שפיפון, פקעות, קדחת, עפלים, לחם, שדפון, חריף, לפת, צבי, תאו, בריח, חתר, קיקיון, ארו, שפן. חלק מהתשובות, לרבות עניינים שונים בהלכה, כמו: ייבום, כשרות ושבת — שלח ניבוהר ישירות אל מיכאליס ולא קיבלם בחזרה, על-כן הם לא נכללו בספר. ראה: ניבוהר, 1772, עמ' xvi-xviii, xix. ניבוהר מציין, שנבצר ממנו לעיין בתנ"ך בשפתו המקורית, בגלל אי ידיעה מספקת בעברית (ראה: שם, בהקדמה, ובעמ' 290). הוא גם לא ציין בספרו מילים נוספות מתוך השאלות של מיכאליס, כי נאמר לו שברובן אין חידוש ואפשר למוצאן בתרגום התנ"ך לערבית מאת סעדיה (רס"ג). ראה: שם, עמ' xlvi-xlvii.

10 פורסקאל כתב את רשמיו בשבדית והם תורגמו לגרמנית בשביל ניבוהר והוא חזר ותירגם ללאטינית.

11 ספר זה כולל 3 כרכים. הכרך הראשון, שיצא לאור בשנת 1774 ובו 504 עמודים, כולל פרטים על התארגנות המשלחת, מסעיה בקונסטאנטינופול, בקאהיר ובערב, לרבות תימן (בעמ' 295-457) עד הגיעה לבומביי. לכרך זה מצורף יומן מסע לתימן של נוסע הולאנדי ונספחים על תצפיות מזג-האוויר בקונסטאנטינופול, קאהיר, ערב ובומביי. הכרך השני, יצא לאור ב-1778 ובו 479 עמודים, כולל את תיאור מסעותיו של ניבוהר לבדו בבומביי, במוסקאט, בפרספוליס, בבצרה, בכגאדאד, במרוצול, בחלב ובלבנון. את הכרך השלישי (168+238 עמודים) ערך והכין לדפוס בנו של קארסטן ניבוהר, ההיסטוריון והמזרחן ברטולד ניבוהר, ובתו הוציאה אותו לאור בהאמבורג בשנת 1837. הכרך כולל את פרקי מסעותיו בירושלים (באוגוסט 1766), בחלב, בקניה, בקפריסין, בקונסטאנטינופול ובפולניה.

ונוסעים זרים וכן השתמש בנתונים מתוך יומן של חוקר הולאנדי שסייר בצפון. היומן הגיע לידי ניבואה, והוא צירפו כנספח לספר מסעותיו.¹² המפה של ניבואה יש לה ערך קיים עד היום, בשל מידת הדיוק והיסודיות שבה,¹³ העומדת במבחן הביקורת גם בהשוואה למפות מודרניות.¹⁴

מסע המשלחת

המשלחת יצאה מקופנהאגן למארסיי ב-10 במאוס 1761 באוניית-מלחמה דנית, משם המשיכה למאלטה ולקונסטאנטינופול, ובה שהתה כחודשיים ימים, וממנה יצאה שוב בדרך הים עד אלכסנדרייה. במצרים שהתה המשלחת חודשים רבים, בשל קשיי תחבורה ימית,¹⁵ ובינתיים הכינה את עצמה לתפקידה. חברי המשלחת עסקו באיסוף מידע על הגיאוגרפיה של ערב, בשיפור ידיעותיהם בשפה הערבית ובסוירים בעמק הנילוס ובחצי-האי סיני. באוקטובר 1762 המשיכה המשלחת במסעה לג'דה על אונייה תורכית.

התחנה הראשונה של המשלחת בתימן היתה לוחיה, שאליה הגיעה בסוף דצמבר 1762. באזור החוף של לוחיה, אבר-עשיר ומוח'א התעכבה המשלחת חודשים מספר, בציפייה לקבלת אישור מן האמאם להמשיך לצנעא. משנתעכב האישור, בשל מצב המלחמה ששרר באזור, המשיכה המשלחת לתעז ושם נתקבל האישור המיוחל.¹⁶ המשלחת המשיכה את דרכה בדרך היבשה למוח'א.

בדרך למוח'א פגש ניבואה (במאוס 1763) יהודים בגיבלה וציין: 'היהודים גרים כאן, כמו במקומות אחרים בתימן, מחוץ לעיר, הרובע שלהם בגיבלה הוא במערב העיר וגודלו 100 צעדים כפולים באורך וכמחציתו ברוחב'.¹⁷

על יהודי מוח'א אין ניבואה מרבה דברים, אף כי אנשי המשלחת נפגשו שם עם רב יהודי תימני ושאלו ממנו ידיעות על היהודים בתימן ומנהגיהם, ופורסקאל אף ביקש מפיו תשובות לכמה משאלותיו של מיכאליס. על יהודי זה כותב ניבואה: 'מארי, זהו שמו של יהודי ממוח'א, שאצלו ראה פורסקאל כתב-יד עתיק של סעדיה [רס"ג] וממנו אף קיבל ידיעות בעל-פה'.¹⁸ מתוך יומנו של פורסקאל מביא ניבואה

12 ניבואה לא ידע את שמו של החוקר ההולאנדי שמסר לו את יומנו וביקש ממנו לשלחו לאירופה. הוא העתיק את דפי היומן לתוך מחברתו, מחשש שהיומן יאבד בדרך. גם כשחזר ניבואה לאירופה לא מצא את עקבותיו של ההולאנדי והחליט לעשות שימוש ביומנו, ואת פירות מחקריו הגיאוגרפיים שמצפון תימן צירף למפתו, וכך קיבל מפה של תימן כולה ולא רק את מסלולו לצנעא וחזרה למוח'א.

13 ראה: ניבואה, 1772, עמ' xxiv-xxiii. יצויין כי תימן היא הארץ היחידה במסלול מסעותיו של ניבואה, שהוא התקין מפה שלה.

14 מעטים השתמשו במפתו של ניבואה, המפה בספרו של אריך בראואר (אתנולוגיה, עמ' xviii-xix) פחות טובה מזו של ניבואה. דבר המחזק את ההנחה שבראואר לא ידע עליה, אף כי הרבה לצטט את ניבואה.

15 אנויות אנגליות מאירופה לבומבי היו מגיעות למוח'א בערך פעם בשנתיים. ראה: ניבואה, 1772, עמ' xii; ניבואה, 1774, עמ' 443.

16 ראה: ניבואה, 1774, עמ' 295, 371.

17 ראה: ניבואה, 1774, עמ' 346.

18 ראה: ניבואה, 1772, עמ' xliii.

(בלאטינית) מתשובות המארי ממוח'א וכן דוגמאות ממה שהעתיק פורסקאל מתוך תרגום החומש לערבית באותיות עבריות מאת רס"ג. הידיעות על היהודים מתרבות כיומני ניבוהר רק לאחר מות שניים מחברי המשלחת. נראה שרק אז הוא החל לרשום פרטים על נושאים שהיו בתחום עיסוקם. וכך רק בדרכו חזרה מצנעא למוח'א מציין ניבוהר: 'כאן [במוח'א] מצויים כמה יהודים, אבל הם חיים כמו בתעו, גיבלה, צנעא ובערי תימן האחרות מחוץ לעיר'.¹⁹ ניבוהר גם מציין שבתיהאבן של מוח'א דומים בסגנונם לבתים שבשכונת ביר אל-עזב שבצנעא.²⁰

בדרכם ממוח'א לצנעא פקדו את המשלחת אסונות, שהכבידו על תיפקודה. שניים מחבריה חלו בדיזנטריה ובקדחת ומתו: ראש המשלחת פון האבן מת במאי 1763 במוח'א²¹ ופורסקאל מת ביולי 1763 ליד ירים. עקב מות פורסקאל התעוררה מחלוקת משפטית עם השיח' של ירים, שטען, כי על-פי חוק המדינה 'יהודי או בניאני נוסע שמת על אדמתו, הוא [השיח'] יורש אותו'.²² האמיר תבע את רכושו, כספו ובגדיו של פורסקאל, ולאחר דין ודברים נטמן המת עם כל בגדיו בארון-עץ ונקבר.

המשלחת המשיכה מסעה דרך דמאר לצנעא. ניבוהר מתאר את דמאר כעיר גדולה ובה כחמשת אלפים בתים ו'היהודים כאן חיים כמנהג הארץ הזו, בכפר נפרד מחוץ לעיר', בניגוד לבניאנים החיים בתוך שכונת הערבים.²³

בהגיע המשלחת לצנעא נודע לחבריה, כי קברו של פורסקאל נפרץ ובגדיו נגנבו. הקבר נשאר חשוף עוד זמן-מה, עד שנודע הדבר לאמיר של ירים והוא ביקש מהיהודים לקבור שנית את המת. 'אך מאחר שהם רצו את שכר-טרחתם, הורשו לקחת את הארון בתמורה'.²⁴

המשלחת בצנעא

המשלחת נכנסה לצנעא, דרך השער של ביר אל-עזב, ב-17 ביולי 1763. בגלל מות שני החברים הבכירים במשלחת, נתעוררו ספקות בלב החברים הנוותרים בדבר המשך המסע וסיכויי הצלחתו, והם החליטו לקצר את שהותם בצנעא.

הראשון שקיבל את פני המשלחת בצנעא היה יהודי צנעני, שאינו נזכר בשמו, ממשפחה מכובדת ועשירה מאוד. הוא פגש את חברי המשלחת עוד בקאהיר ונתלווה אליהם עד לוחיה,²⁵ משתי סיבות: (א) כדי לשמשם ועל-ידי כך לחסוך חלק מדמי-הנסיעה עד ג'דה. בהקשר זה מעיר ניבוהר, 'גם היהודים הערבים מכירים היטב בערך

19 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 443.

20 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 438.

21 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 369.

22 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 404. מקרה דומה המדגיש את קדמותו של נוהג זה בערב מזכיר גם טובי, המתאר סוחר ממצרים שנפטר בתימן, ומלווהו כתב לשותפו: בוא לקחת מעותיך טרם שיקח עזבונו נאיב זכיד. ראה: טובי, שו"ת, עמ' 276. וכן השווה: אשתור, עמ' 486.

23 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 407.

24 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 405. על מקרים דומים של תביעות בעקבות פטירה מספרים גם נוסעים אחרים בתימן — ראה: אשתור, עמ' 486; את הסיפור דלעיל מביא גם: טובי, ידיעות, עמ' 276.

25 בניגוד לדברי שמעון גרידי (ראה: גרידי, עמ' 107), לפיהם שהה המלווה היהודי במחיצת המשלחת לקאהיר עד צנעא. המלווה הזה גם לא נשכר להיות מורה-דרך למשלחת בתימן.

הכסף כמו אחיהם באירופה'. (ב) כדי לנסוע בחסות המשלחת שתגן עליו בפני נוסעי-האונייה התורכים, שהתנכלו ליהודים והשפילו אותם.²⁶ בלוחיה, משבושש לבוא אישור הכניסה לתימן מאת האמאם, נפרד היהודי מחברי המשלחת ונסע לצנעא. שם חיכה לבואם וביקר אצלם מיד עם כניסתם לביר אל-עזב. ניבוהר מצייין:

למחרת הביא עמו את גדול האסטרוולוגים של היהודים אלינו. הוא אמר לי כמה שמות של כוכבים בעברית, המוזכרים בתנ"ך. בדיוק בזמן זה הגיע המזכיר של הפקיה²⁷ אחמד. השניים [היהודים] קמו מיד על רגליהם, אולם זה לא הספיק לו [למזכיר של הפקיה]. הוא כעס על כי העזו לבקר אצלנו לפני שביקרנו אצל האמאם וציווה על המשרתים המוסלמים למנוע כניסת זרים עד שנתקבל לראיון אצל האמאם.²⁸

ב-19 ביולי 1763 נקראה המשלחת לראיון עם האמאם בארמונו בוסתן אל-מתאוכל.²⁹ חברי המשלחת נשקו את כף-ידו משני צידיה ואת ברכו.³⁰ לשאלת האמאם על מטרת המשלחת ועל מעשיה בתימן, השיב ניבוהר, שהם לא באו להכיר את ארצו אלא לעבור דרכה למושבה הדנית שבהודו. תשובה זו היתה מיוסדת על החלטתם לקצר את שהותם בתימן, עקב מות שניים מחברייהם בדרך. האמאם תמה על שאין בפיהם מְשָׁלוֹת מיוחדות ממנו, והוא בירכם והירשה להם לתור בארצו ולשהות בבירתו ככל שיחפצו.³¹

חברי המשלחת עוררו תשומת-לב רבה בכל מקום שבו הם נראו. לרבים מתושבי תימן היתה הפגישה עמם היכרות ראשונה עם אירופים. רבים אף לא ידעו אירופי מהו והיכן אירופה שוכנת — בהניחם שהיא מדרום לתימן, כיוון שהאוניות האירופיות היו מגיעות באותו זמן למוח'א מדרום, דרך כף התקוה הטובה — אבל ידעו את הכינוי 'נאצרה' או 'נאצראני' (נוצרי), אף כי בתוככי תימן לא פגש ניבוהר איש נוצרי, לבד מסוחרים נוצרים בערי-הנמל.

השר פקיה אחמד היה היחיד מאלה שחברי המשלחת נפגשו אתם, שהיה לו מושג על אירופה, כגון: היכן היא שוכנת, פרטים על מדינות באירופה ועל מיקומן, לאילו מהן יש צי גדול או צבא חזק. הוא אף שאל את חברי המשלחת איזה ספרים ומכשירים הביאו עימם וביקש להראותם לו. ניבוהר הסתיר ממנו את מכשירי האסטרונומיה, מחשש שיחרים אותם.³²

בשהותו בצנעא סייר ניבוהר בעיר ובסביבותיה, וכאמור אף שירטט מפה של צנעא. לשאלתו על התושבים הראשונים על ההר נוקום, נענה כי אלה היו מבני שם בן

26 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 412.

27 פקיה הוא תואר משפטי-דתי, הניתן למשכיל מוסלמי. ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 47.

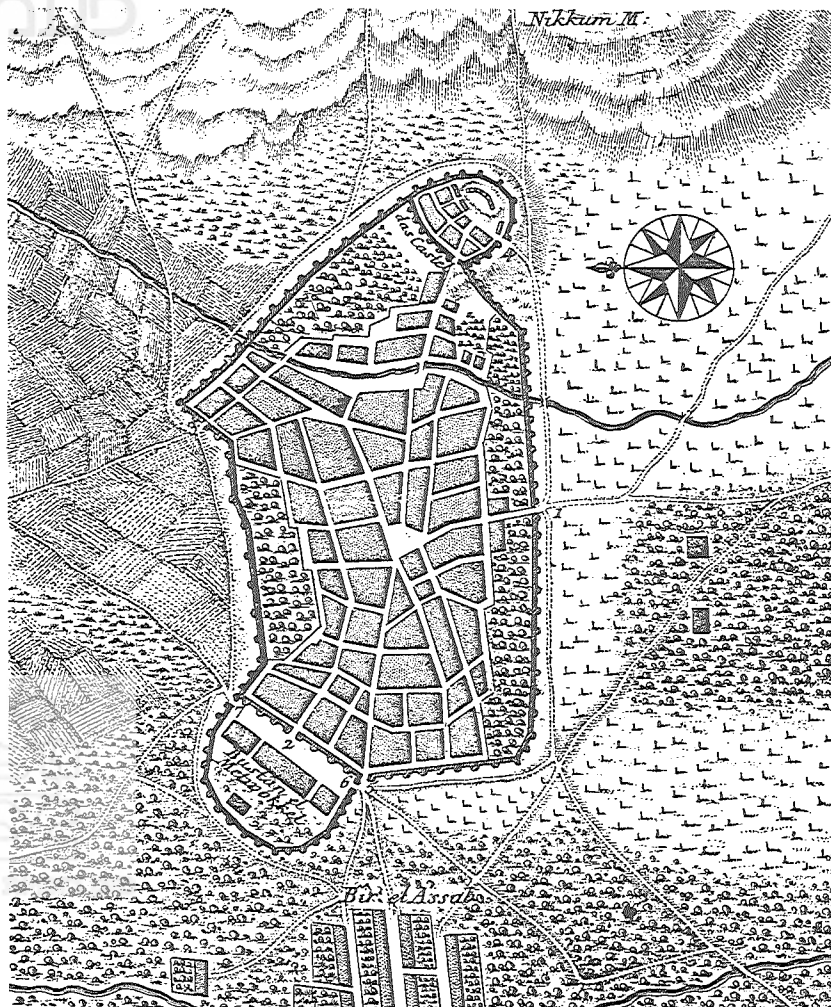
28 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 412-413.

29 ניבוהר מיטיב לתאר את הארמון ואולם-הקבלה של האמאם, ואף מצרף תרשים (מאת באורנפיין) של האולם ושל החצר ובה מזרקה מפוארת.

30 נוהג זה היה נפוץ גם בקרב בני-משפחתו של האמאם ופקידיו. תיאור של מעמד דומה, ראה: עמרים קרח, עמ' יא; וכן רצהבי, תעודות, עמ' רצו.

31 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 415. עוד קודם לכן נודע לאמאם מידידו, האמיר של לוחיה, שהמשלחת לא באה לקחת מאוצרות המדינה אלא: אחד צופה בכוכבים, השני אוסף צמחים והשלישי שואל מילים. השווה: ניבוהר, 1774, עמ' 294-296.

32 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 415-417.

מפת צנעא, מעשה ידי ק' ניבוהר מתוך: ניבוהר, 1774

נח. אולם על-פי המסורת של יהודי תימן, הם היו הראשונים על ההר, עד שנצטוו לרדת לגיא.³³ בצנעא היה שוק גדול והמסחר בו התנהל לא רק בחליפין של סחורות אלא גם במטבע. בשוק היו פירות וירקות בשפע, וניבוהר מנה שם יותר מעשרים סוגי ענבים, ואף-על-פי-כן לא ידעו היהודים לומר את הפירוש למלה שוֹרֶק.³⁴

33 לענין בני שם, ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 421, 419; וכן ספיר, עמ' קמח. בדבר המסורת, שלפיה נוסדה צנעא על-ידי שם בן-נח, השווה קינתו של סעיד דין-דינר, מגדולי המשוררים בצנעא במאה ה-17 (ראה: רצהבי, מרד, עמ' 45); השווה גם וולף, עמ' 390, המזכיר, כי ראה בצנעא הריסות ארמון בשם Kasr Shaam, על שמו של שם בן-נח. על מבצר שבנה שם בן-נח במרחק הליכה של 7 ימים צפונה מעדן — ראה: ספיר-הלר, אגרת, עמ' 9. על מסורת היהודים כתושבי הר נוקום, ראה: עמרם קרח, עמ' ד. מסורת זו מזכיר גם יחיא בן יוסף צאלח, ראה: ששון, עמ' 6, 8; בראור, אתנולוגיה, עמ' 76; ספיר, עמ' קסה, קסז.

34 ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 147; תשובת המארי ממוח'א היתה 'ענף שכורתים ושותלים' (עמ' .xlili).

בתוככי תימן ליהודים בלבד היה מותר לייצר יי"ש, ואילו בערים שבגבולות ערב, שבהן שוכנים נוצרים ויהודים, אפשר לקנות יי"ש. בנמלי ג'דה ומוח'א נמכר היי"ש בפרהסיה: בג'דה על-ידי סוחר יווני, שאף ייצר בעצמו את היי"ש, ובמוח'א על-ידי סוחר בניאני, שייבא עראק. האיכות של המשקאות החריפים הללו לא היתה טובה, כמו אלו שייצרו היהודים. לדברי ניבוהר: "יי"ש מייצרים היהודים באיכות טובה ובשפע".³⁵ חברי המשלחת פגשו מוסלמים שייצרו בבתיהם יין ועראק בחשאי לצרכי עצמם, אף כי דתם אוסרת עליהם שתיית משקאות אלכוהוליים. בשום מקום בערב, מחוץ למוח'א ולג'דה, לא יכלו זרים לקנות משקאות חריפים, אלא ברובע היהודי של צנעא. היהודים בצנעא היו מאחסנים את היי"ש במיכלי-אבן גדולים, ולדברי ניבוהר, הם 'שולחים יין ועראק לאחיהם שבערים אחרות בתימן, אך במיכלי נחושת'.³⁶ הוא מוסיף, כי אירופי ירגיש בחילה אם ישתה משקה זה, כנראה משום שהאיחסון במיכלי נחושת גרע מטעמו. נראה כי איחסון משקאות במיכלי נחושת היה נוהג חדש, שכן בפרעות שהיו באמצע המאה ה-18 פרעו הערבים ביהודים³⁷ ושברו להם את מיכלי האבן.³⁸ ובמקום אחר כותב ניבוהר: 'כל המשקאות החריפים נשמרים כאן כמו בשיראז בתוך מיכלי אבן'.³⁹ עם הזמן נאסר על היהודים לשווק משקאות חריפים מחוץ לרובע שלהם, ומי שעבר על האיסור נענש על-ידי השלטונות. המשקאות נמכרו ליהודים שברובע, או לזרים שהגיעו לשם.⁴⁰

בצנעא השתכן ניבוהר בבית שנשכר למענו, בפקודת האמאם, בביר אל-עזב, שהיה רובע-מגורים של חשובי העיר, ובו בתים גבוהים, מפוזרים בין גנים וליד נחל. הוא ביקר בשכונת היהודים, שהיתה סמוכה לרובע מגוריו, כנראה בלוויית היהודי שהכיר, ותיאר את קורותיהם בזמן שקדם לבואו, דברים הידועים לנו גם מכרוניקות של יהודי תימן. לדבריו:

היהודים אינם גרים בתוך העיר. לעם זה יש כפר משלו, בשם קאע אל-יהוד, המשתרע מדרום לעיר, בקרבת ביר אל-עזב. הם מונים כ-2000 נפש. מעמדם בתימן נחות מזה של היהודים בתורכיה, אף שהערבים מוצאים בקרבם את מיטב הצורפים, הקדרים ובעלי-המלאכה האחרים. חנויותיהם בעיר, והם עוזבים את כפרם ביום וחוזרים אליו רק בערב.⁴¹

35 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 56.

36 ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 56.

37 המלחמות והמרדות שפקדו את תימן בסוף המאה ה-17 ובמחצית הראשונה של המאה ה-18, וכן סבלם של היהודים בצנעא ובמקומות אחרים — מתוארות בכמה כרוניקות. ראה, למשל: גויטיין, כתב-יד, עמ' 268-269; גרידי, עמ' 111-117; ניני, פרק ראשון, סעיפים ב, ג, ופרק שלישי.

38 מיכלי האבן, הקרויים 'חוד', היו נדירים מאוד בתימן במאה ה-20. גם מייצריהם היו מעטים בדורות האחרונים.

39 השוה: ניבוהר, 1774, עמ' 423; פישל, עמ' 278.

40 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 420-421. נראה שבאותו פרק-זמן התרופפה ההקפדה על שמירת חוקים אלה. סעיד צעדי מצוין, כי ברביע הראשון למאה ה-18: 'בימים ההם רבו המתפרצים בבני עמינו במכירת יין לגויים', ואולי זו אחת הסיבות לפשיטות הערבים על בתי היהודים, כי רוב הגויים מוצאים כספם וזהבם ומוכרים כלי זינם כדי לטעות בשתיית יין' — ראה: צעדי, עמ' ריב, רטו, ריז.

41 ניבוהר, 1774, עמ' 422. לפני גלות מודע היו חנויות היהודים בצנעא סמוכות לשכונות מגוריהם.

פרשת שלום עראקי

ניבוהר פגש יהודים ממנהיגי הקהילה בצנעא, בהם שלום עראקי, היהודי בעל המישרה הגבוהה ביותר בשירות האמאם במאה ה-18, וכך הוא מתארו:

בין היהודים כאן מצויים גם-כן סוחרים מכובדים. אחד מהם הוא עראקי, שהיה נאמן על שני אמאמים. הוא שירת 13 שנה תחת שלטון האמאם מנצור ו-15 שנה תחת האמאם הנוכחי מהדי עבאס. הוא היה המפקח הראשי על כל המכסים, המיבינים והגנים של האמאם. עראקי היה אחד המכובדים בצנעא,⁴² אך שנתיים לפני בואנו לעיר זו סר חינו. לא רק שהושם בכלא, אלא, כפי שהיהודים אומרים, גם חוייב לשלם 50 אלף טאלר. בדיוק באותו זמן הרסו כאן 12 מתו 14 בתי-הכנסיות שהיו ליהודים.⁴³ בכפר זה היו [ליהודים] בתים רבים יפים כבתיהם של מוסלמים מכובדים בצנעא, אבל הם נדרשו להנמיכם לגובה של 14 אלן [= אמה], ומאז אסרו על היהודים לבנות את בתיהם מעל גובה זה.⁴⁴

ידיעות אלו שמביא ניבוהר על עראקי, הכוללות את הדיווח המפורט ביותר בדבר מאסרו של המנהיג היהודי, נאספו מפי אנשים שהיו מעורבים בפרשה זו, לרבות שיחה עם עראקי עצמו. ומכאן חשיבותן כמקור היסטורי.⁴⁵ ניבוהר התעניין בדרכי גבייתם של המיסים בתימן וכך כנראה הגיע אל עראקי, שהיה לפני מאסרו האחראי על גבייתם. היהודי שליווה את חברי המשלחת הדנית מקאהיר לג'דה וללוחיה היה קרוב-משפחה של עראקי, אף תיווך בינו ובין חברי המשלחת והמליץ בפניו לקבל את ניבוהר לשיחה. ניבוהר שוחח עם עראקי על תימן, על דרכי השלטון והמכסים, כי חשב שיוכל לקבל מידע אמין יותר מפי יהודי, כפי שהוא כותב:

קשה לנוסע לקבל מידע מהימן ממקומיים. במיוחד בערב יש להיות זהיר בשאלות מסוג זה. לעיתים רחוקות מזדמן לפגוש באנשים היודעים את הנושא. את המידע המהימן ביותר קיבלתי בצנעא מיהודי בשם עראקי, שהיה חביבם

בשובם מן הגלות לא הורשו לחזור לבתיהם. נראה שהחנויות נשארו ברשותם, בתנאי-הכירה חדשים — ראה גם: גויטיין, שטרות, עמ' 264.

42 המדובר בשלום בן אהרון ממשפחת הכהנים אל עראקי. על משפחה זו, מוצאה, מעמדה ותפקידיה החשובים בקרב היהודים והמוסלמים בתימן, יש לנו ידיעות מפוזרות בכרוניקות רבות. במיוחד מילאה משפחה זו תפקיד ממלכתי חשוב במאה ה-18. ראה על כך בפירוט: צעדי, עמודים רכב-רכג, וכן דברי 'קאפח, שם, הערה 199 בעמ' ריד-רטו; כן השווה: חבשוש, עמ' רסז-רעא. ראה גם בכרוניקה של יחיא בן יוסף צאלח (ששון, מגילת, עמ' 4-3, 12-13); עמרם קרת, עמ' טז-יח; והשווה גויטיין, שטרות, עמ' 268-269; גויטיין הכין רשימה של 10 דורות של משפחה זו, ראה: שם, עמ' 188-189; השווה גם אביר, סחר, עמ' 17-18; צמח, עמ' 69-71.

43 על הריסות בתי-הכנסת נכתבו 3 קינות, המובאות בנספחים בספרו של עמרם קרת, עמ' קנ-קנג. בעמ' כב מזכיר קרת שכל בתי-הכנסת בצנעא, למעט אחד, נהרסו כליל ונשארו בחורבנם 30 שנה; השווה גם: ששון, מגילת, עמ' 12-13. מדברי ניבוהר ברור שעראקי נכלא לשנתיים, ואילו לגירסת חבשוש היה עראקי כלוא 12 חודשים — ראה: חבשוש, עמ' רעא.

44 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 442; ואילו לדברי חיים חבשוש מותר ליהודים לבנות בתים רק לגובה 11 אמה — ראה: חבשוש, עמ' רעא.

45 אל ידיעות חשובות אלו שפירסם ניבוהר, התייחס לראשונה אריך בראואר ביסודיות — ראה: בראואר, אתנולוגיה, עמ' 40-41.

של שני אמאים. אני מצטער שנמנע ממני להתראות אתו. לא זו בלבד שחוקי המדינה היו נהירים לו, שכן היה שנים רבות אחד מבעלי-התפקידים החשובים ביותר בחצר-המלוכה, אלא שבשיחה אתו גם לא היה צורך לחשוש כבעת שיחה עם מוסלמי מכובד. נראה שהיהודים בערב נותנים אמן בנוצרים, אולי משום שהם [היהודים] נחשבים פחותים בעיני המוסלמים, וגם משום שהם מאמינים שהאירופים נותנים ליהודים החיים בקרבם זכויות שוות כמו לנוצרים.⁴⁶

אשר למס, מציין ניבוהר, שגם זרים החיים בתימן חייבים בו. בצנעא התגוררו 125 סוחרים בניאנים והם חויבו לשלם לאמאם כ־300 טאלר לחודש 'בעוד שבכפר הגדול קאע אל-יהוד לא משלמים יותר מ־125 טאלר'.⁴⁷ בנוסף לגביית מיסים על סחורות יבוא ויצוא, ובמיוחד על הקפה, שילמו השיחים לאמאם מס שגבו מנתיני-נתיניהם. הגבייה נעשתה אחת לחודש, על-ידי פקיד המלך, על-פי מחזות. היו אלה סכומים לא־מבוטלים: 'לפי דעתו של עראקי, היו ההכנסות ממיסים ומכסים בימיו של האמאם אלמהדי מחמד 83 אלף טאלר לחודש'.⁴⁸ בהתחלת המאה ה־18 מרדו שבטים בדרום תימן בממשל המרכזי וחלקם נפרדו משלטון האמאם. ערך כבר היתה עצמאית בתקופה זו.⁴⁹ לכן ירדו ההכנסות של המלך ממיסים על-פי עראקי:

כאשר קעתבה, עדן, אבו עריש ותעז נקרעו מהממלכה המרכזית, ומחזות עזב ומנדר שילמו את המס ישירות לשיחים, וגם חלקים מכלאר אנס וחרו אבדו לאמאם אלמנצור⁵⁰ — ירדו הכנסותיו כתוצאה מכך ל־30 אלף טאלר לחודש. ואחר שהאמאם הנוכחי החזיר לממלכתו שטחים ומחזות [שנפרדו מהשלטון המרכזי בימי אלמנצור], הכנסותיו מגיעות ל־40 אלף טאלר לחודש, דהיינו 480 אלף טאלר לשנה.⁵¹

המיסים על הקפה ניגבו בנמלי היצאה. אומר על-כך ניבוהר: 'המכס על הקפה הוא ההכנסה החשובה ביותר של האמאם. נאמר לי ש־25 אחוזים מדמי-המכירה משולמים כמס לאמאם, עוד קודם שיוטען הקפה על האונייה'.⁵²

46 ניבוהר, 1772, עמ' 209; וכן ניבוהר, 1774, עמ' 423.

47 ניבוהר, 1774, עמ' 424-425.

48 אימאם זה שלט כ־30 שנה, מ־1686 עד 1716, או 1718, ונקרא גם אלמהדי צאחב אלמואהב, השם אלמואהב — כנראה משום שנקבר במבצר בשם זה. ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 196-197, 209 — המכנה מלך זה בשם אלמהדי מחמד; עפ"י צעדי (ראה: צעדי, עמ' קצא-קצג) מת מלך זה בשנת ב"ל לשטרות (1718); וראה גם קרח, עמ' 62; קליין-פרנק, עמ' 39. אגב, פלייפר מצטט מידע זה מניבוהר, אך אינו מציין, שמקור המידע היה היהודי שלום עראקי, ראה: פלייפר, עמ' 121.

49 לפני המרידות היו הכנסות המלך ממיסים קרוב למיליון טאלר בשנה. על מרידות בצפון הארץ ומערה, ראה: צעדי, עמ' קצב, ריב.

50 לדברי ניבוהר (1772, עמ' 194), מלך האמאם אלמנצור חוסיין 21 שנה (בשנות 1725-1746), ואילו על-פי פלייפר (עמ' 116, 178) הוא מלך בשנות 1719-1740.

51 ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 209.

52 ניבוהר, 1772, עמ' 210.

ניבוהר פגש את עראקי זמן-מה לאחר שהלה שוחרר מהכלא, והוא קשיש, חולה, נעדר סמכויות ומנושל מתפקידו הממלכתיים. ואף-על-פי-כן ניבוהר התרשם ממנו מאוד, וכך הוא מתארו:

עראקי שוחרר מבית-הכלא 14 יום לפני שהגענו לצנעא. לדברי היהודים העניק לו האמאם 500 טאלר. הוא [עראקי] היה קשיש ומכובד והיו לו ידיעות מרובות. הוא היה לבוש, כמו שאר יהודי תימן, בבגד כותנה כחול בלבד, ולא חבש טורבאן או שאש מעל כובעו. גם נאמר לנו שמעולם הוא לא התלבש אחרת, אף שהאמאם התיר לו לעשות זאת.⁵³

ניבוהר אמנם נתקבל כחביבות על-ידי עראקי, אולם לא הורשה לבקר אצלו תכופות כחפצו, מפני שמארחו שוחרר זה מקרוב מהכלא.⁵⁴ הכרוניקות המציינות את פרשת שלום עראקי אינן מבהירות את הסיבות למאסרו, גם קורותיו בסוף ימיו לוטות בערפל. מאסרו המיט אסון כבד על משפחתו, והיא לא התאוששה מכך גם בדורות הבאים.⁵⁵ שכן כיהודי היו מעמדו הרם ותפקידו בחצר-המלכות מיוחדים במינם. כותב על כך ח' חבשוש: 'עד ימיו ... לא היה לנו מעמנו לא שר ולא טפסר, לא רופא ולא תוכן, לא צורף ולא שלחני להתכבד בו בחצרות מלכי ערב ולהיות למליץ'. ובהמשך דבריו מציין חבשוש: 'כמוהו לא קם ואחריו לא היה'.⁵⁶ שלום עראקי שימש זמן רב בתפקידו הממלכתיים. הוא שירת שני אמאמים, ושמעו הגיע אף אל מחוץ לתימן. קשריו הקיפו ארצות רבות: מצרים, בבל, פרס, ארם-צובא וירושלים.⁵⁷ והנה בן-לילה הוא נענש והורד מאגרא רמא לכירא עמיקתא, סולק מכל תפקידו הממלכתיים, נקנס בתשלום סכום מופלג, 50 אלף טאלר, לאמאם ונכלא במשך שנתיים.⁵⁸

בין השיטין מרמז שלום קורח, ששלום עראקי נאסר משום שכך נוהגים מלכים חדשים בהגיעם לשלטון, שחובשים את נאמני השליט שקדם להם. ואלה דבריו: המלך שהיה בימי הנשיא של שלום הכהן אל עראקי (אלאסטא) מפני שהיה חסיד נחו היהודים בימיו וקבצו ממון וקנו ספרים וכתבי קודש רבים, וקנו כלי יקר ומטלטלין לרוב ובנו בתים גבוהים ועליות מרווחים, וקנו המצעות הנאות וגם נכנס לרשותם זהב ובדלח ואבקה יקרה וכל טוב אשר שאלה עינם ולא

53 ניבוהר, 1774, עמ' 423. לדברי ניבוהר ניתנו לעראקי 500 ריאל, ואילו לדברי חבשוש, חולקו 1500 ריאל לקהל שליווה את עראקי בשחרורו מפתח בית-הכלא עד לביתו — ראה: חבשוש, עמ' רעא.

54 יש פה לכאורה סתירה בגירסות על הפגישות בין ניבוהר לעראקי. בשני הספרים מופיעות נוסחאות שונות. נראה לי שניבוהר באמת פגש את עראקי בעת שהותו בצנעא, אך בשלב מסוים נאלץ ניבוהר לוותר על ביקורים נוספים אצלו, משום שמשפחתו חששה לגורלו וכן משום תשישותו של עראקי הקשיש.

55 ספיר פגש צאצאים של עראקי, שהיו רעבים ללחם — ראה: ספיר-הלר, אבן, עמ' קע; גריסה אחרת שלפיה, בגלל מעשי שלום עראקי, רבצה קללה על משפחה זו — ראה: אידלזון, עמ' 11.

56 ראה: חבשוש, עמ' רסז, רסט, רע; וכן טובי, יהודי, עמ' 27.

57 השווה: טובי, פניית, עמ' 265.

58 ראה: ניבוהר, 1774, עמ' 424-425.

מנעו ממנה. כשמת אותו מלך ועמד אחר תחתיו תיכף ומיד באותה שנה חבש את הנשיא שר שלום וגזר על כל בית גבוה הרס והרע לישראל.⁵⁹

גם ח' חבשוש קושר את סיבת מאסרו של עראקי עם חילופי השלטון:

אחרי כן קם מלך אחד זולת בית אלחסין מזרע אלחסן וחבש את אדוננו שלום הכהן 12 חודש וכפתו... וכשיצא מבית הסוהר שמחו כל העולם וכל הנשים שבמדינה גויים וישראלים מפתח המבצר עד שער היהודים המערכי של המדינה.⁶⁰

הנמקה זו למאסרו של עראקי לא נראית לי מבוססת, ונראה שהכרוניקאים שכתבו כך קשרו את פרשת עראקי עם פרשת אלצ'אהרי,⁶¹ ופטרו את עצמם מדין יסודי בנושא. ואמנם המידע שמביא ניבחר מפרין את דברי הכרוניקות שצוטטו לעיל, וכן מאפשר העלאת השערות חדשות לסיבת מאסרו של עראקי. לא יתכן שלום עראקי נאסר עקב חילופי שלטון בצנעא, כי לא היו כאלה באותו זמן. אמנם על שנות שלטונו של מהדי עבאס יש לנו נתונים סותרים מכרוניקות חיצוניות, שלא נכתבו בידי יהודים או מוסלמים בתימן, פלייפר טוען, שמהדי עבאס שלט בשנות 1740-1774. לעומתו, ואסעי מציין, שמהדי עבאס שלט בשנות 1727-1775. ואילו ניבחר מציין, שמהדי עבאס היה בן 45 שנה בעת שהותה של המשלחת בצנעא, והיה אז בשלטון 17 שנה ברציפות,⁶² כלומר ירש את השלטון מאביו בשנת 1746 והוריש את כסאו לבנו אלמנצור עלי בשנת 1775, שמלך אחריו עד שנת 1809.⁶³ אפשר לאמר אפוא, שמשנות העשרים של המאה ה-18 נעשו חילופי השלטון בצנעא בצורה מסודרת וללא אלימות במשך כ-100 שנה, וכל השליטים בתקופה זו היו צאצאי האמאם אלקאסם הגדול (אל כביר).⁶⁴ עם זאת, אף כי חילופי השלטון בתקופה זו נעשו ללא אלימות, הם היו מלווים תככים, כפי שנראה להלן.

בעת שלטונו של האמאם אלמנצור חוסיין (בשנות 1725-1746) שירת אותו בהתחלה אהרון אלעראקי, ועם מותו בשנת 1733⁶⁵ ירש את מקומו, וכנראה גם את תפקידו בחצר המלוכה, בנו שלום. הבן אף הרחיב את סמכויותיו ואת השפעתו בחצר המלוכה ובקרב הקהילה היהודית מעבר לאלו שהיו בידי אביו. כאשר מת אלמנצור חוסיין ומלך תחתיו בנו מהדי עבאס, הוסיף שלום עראקי לשרת בבית המלוכה, עד שהודח מתפקידו בשנת 1761. אותו מלך שכלא את שלום עראקי הוא גם ששיחרר אותו לאחר שנתיים, והעניק לו סכום כסף נכבד כפיצוי. שלום עראקי שירת בתפקידו הממלכתיים בצנעא 28 שנים, מ-1733 עד 1761, בשירותם של שני אמאמים. על כך

59 יוסף קורח, עמ' 213; וגם עמ' 217, הערות 36 א-ב.

60 חיים חבשוש טוען, שעראקי נחבש רק לייב חודשים — ראה: חבשוש, עמ' רעא.

61 ראה: רצהבי, אלצ'אהרי, מחברת טו. והשווה עמרם קרח, עמ' ה, הטוען שמאסרו של אלצ'אהרי ושל גדולי היהודים בזמנו הוא מעלילות הערבים; השווה גם: יעיר-רצהבי, עמ' 129.

62 ראה: ניבחר, 1772, עמ' 204; והשווה: פלייפר, עמ' 178.

63 השווה: פלייפר, עמ' 116, וכן עמ' 178 — לדבריו, עלה אלמנצור עלי לשלטון בשנת 1774; לדבריו ואסעי הוא מלך עד שנת 1809 — ראה: ואסעי, עמ' 59-60; על-פי גירסה אחרת, מלך עד

1829 — ראה: גרידי, עמ' 117.

64 ראה עליו: רצהבי, מרד, עמ' 32-46.

65 השווה: גרידי, עמ' 116.

שהיו לעראקי שונאים ואויבים רבים, יש רמזים בשתי כרוניקות, אך האם הוא נפל קורבן לעלילה נגדו? רמז למצוקתו מצוי בשירים שנכתבו עליו:

שמו שלום והוא כהן ונשיא
והוא הולך בדרך הישרה
ואויביו נופלים כולם לפניו
פניהם נהפכו כשולי קדרה.⁶⁶

ובשיר אחר: '...אלהים אשאלה יאריך ימותיו ויצילו וישמיד הארורים'.⁶⁷ גם בכרוניקה מאת ' צאלח נרמז, שאנשים ביקשו להכפיש את שמו של שלום עראקי: 'וכמה הרפתקי עוד עלוהי, ומכולם הצילו ה' ואויביו הלביש בושח'.⁶⁸ עלילה אחרת עליו נרמזת בדברי יוסף הלוי, ולפיהם נדון עראקי למאסר משום שסירב להודות במעילה בעת הטבעת מטבעות.⁶⁹ לאור מקורות אלה, אעלה שתי השערות, המשלימות זו את זו, בדבר הסיבות שהביאו למאסרו של עראקי.

ההשערה האחת מיוסדת על מצב גביית המיסים בתימן באותו זמן. שלום עראקי נקנס בעת הדחתו בסכום גבוה, 50 אלף ריאל. אמנם הוא היה ידוע כעשיר גדול ושמע עושרו הגיע עד ירושלים, שיהודים בה ביקשו ממנו תרומה,⁷⁰ ואף-על-פי-כן הקנס הגבוה שהושט עליו טעון הסבר. סביר להניח, שעקב המצב הפוליטי הרעוע בתימן באותו זמן ומרידות השבטים בדרומה ובמזרחה, לא ידע המלך מראש את גובה ההכנסות ממיסים לאוצר המדינה, ואפשר שהמלך שמע על הכספים שתרם עראקי לירושלים⁷¹ וחשד בו במעילה בכספי המיסים שגבה, אם בימי מלכותו ואם בימי מלכותו של אביו אלמנצור.

ההשערה השנייה מיוסדת על קשר נגד המלכות שנתגלה בימי שלום עראקי. אמנם אין עראקי עצמו מוזכר כאחד הקושרים, אולם כמה אירועים ששמו משורבב בהם מאפשרים להניח, שגם הוא נחשד כשותף לקשר.⁷² האם היה שלום עראקי איש סודו של ראש-השרים צאלח וידע על הקשר נגד המלכות, או אולי אף היה בין יוזמי הקשר והפעילים בו? האם מעמדו היה כה איתן שיכול היה לעשות יד אחת נגד המלך אלמנצור חוסיין, שעראקי נחשב נאמן לו?

ניבוהר מביא מפי עדי-ראייה את המעשה שלהלן, בדבר בגידת אחד השרים של אלמנצור. הבנים הנסיכים של האמאם אלמנצור היו מכמה נשים ושפחות. יורש-

66 ששון, קורות, עמ' 4; וכן גרידי, עמ' 130.

67 ראה השיר עליו, לרגל חתונת בנו, שנכתב בידי אשוואל — טובי, פניית, עמ' 269.

68 ששון, מגילת, עמ' 12. (התחלת הציטוט, בארמית, משמעה: וכמה הרפתקאות אירעו לו.)

69 השווה: הלוי, עמ' 30; וכן בראואר, אתנולוגיה, עמ' 41; על-פי המסורת, היה אהרן אלעראקי היהודי הראשון ששימש כשולחני למלך, ראה: ספיר-הלוי, אבן, עמ' 267, 263, 269-70.

70 ראה: טובי, פניית, עמ' 265.

71 אמנם התרומה ניתנה לא בסמוך לזמן מאסרו של עראקי, אולם לשמועות העוברות מארץ לארץ קצב משלהן, ולא מן הנמנע שחורשי-מזימות נסתייעו גם במעשה זה של עראקי כדי להגביר את חשד המלך נגדו — ראה גם: טובי, פניית, עמ' 267, 263.

72 צעדי מספר, כי גדולתו של שלום עראקי באה לו מקשריו עם בן-המלך, אשר דרכו לשלטון היתה רצופה עורמה ומזימות לרוב, וכי לעראקי עצמו היתה יד בטווייתם. אמנם צעדי משייך מעשה זה לתקופה אחרת ולמלך אלמנצור, אביו של אלמהרי עבאס, ראה: צעדי, עמ' קצב-קצג.

העצר עלי היה בן הגבירה הראשונה של המלך. היא היתה בת שליט פאוכבאן והתגוררה בצנעא בעת ביקורו של ניבואה. הנסיך השני, עבאס, היה בן לשפחת המלך אלמנצור. במות המלך אלמנצור חוסיין, קשרה אמו של עבאס, יחד עם הקאדי יחיא אבן צאלח, ממכובדי השרים, קשר נגד יורשה העצר החוקי. הקושרים אסרו את עלי בבית-הכלא, והפיצו בעזרת קציני צבא ופקידי המלך שהיו שותפים לקשר, כי המלך הבא הוא עבאס. הקושרים הסתירו את דבר מותו של אלמנצור עד שהוכר עבאס בתור מלך. השר צאלח נהנה מאמונו של המלך החדש והיה לראש-השרים ובעל השפעה גדולה בארמון המלכות. הנסיך עלי הוחזק בכלא עד מותו בשנת 1759. אך לפני מותו, כתב עלי לאחיו החורג עבאס על הקנוניה, שנעשתה מאחורי גבו והביאה להכתרתו, ועל בגידת שריו באביהם המשותף. באותו זמן החל לשרור אי-שקט בקרב האוכלוסיה בצנעא, ונשמעה תביעה לעשות דין בבוגדים, על שגרמו עוול לנסיך עלי. המלך עבאס עיקל את הרכוש של הקאדי יחיא אבן צאלח ושל יועציו ונאמניו מקרב הפקידים הבכירים, ושלחם לכלא. שנתיים אחרי כן, זמן קצר לפני בוא המשלחת הדינית לצנעא, שיחרר אותם המלך עבאס והעניק להם קצבה כספית כפיצוי.⁷³

בשתי פרשיות אלו של גילוי הקנוניה נגד עלי לטובת עבאס, הענשת המעורבים בקשר מזה ומאסרו של שלום עראקי מזה, יש כמה רכיבים משותפים: עיתוי המאסר והשחרור, משך המאסר שארך שנתיים, הטלת קנס כספי גבוה על הנאשמים, עיקול רכושם והפיצוי הכספי שניתן לנאשמים עם שחרורם מהכלא. על רכיבים משותפים אלה מיוסדת השערת, כי לעראקי היתה יד בקשר נגד עלי. השערה זו גם מסבירה רמזים שונים הפזורים בכרוניקות על עראקי, שאין להם משמעות על רקע האירועים הפנים-יהודיים הכלליים. כגון, בשירו של אשואל, שבו נאמר:

נצרו אל במאמרו והקים / וגם הוריד ענקים לעפרים ...
נחלו אל גדולה גם ומלכות / שהוא ראוי והוא מבן יקרים.
כללו אל והשליטו עלי כל — / בני אדם וגם אויבים וצרים.⁷⁴

על מזימותיו של שלום עראקי מצויים רמזים גם-כן בכרוניקה של חיים חבשוש. מסופר בה, כיצד יעץ שלום הכהן אלעראקי לבן-המלך ידידו לתפוס את השלטון בצנעא בעורמה ובתחבולה, ונראה שהיה אדריכל התכנים בקרב משפחת המלוכה בתימן.⁷⁵ למרות אי-ההתאמה בשמות המלכים שבמקור זה ובספרו של ניבואה, הסיפור מתאים למה ששמע ניבואה בצנעא.

מהאמור לעיל אנו למדים, שגורלם של יהודי צנעא היה קשור לזה של עראקי גם כאשר הורע מצבו. למאורעות שעברו עליו היה קשר ישיר לגזירות שהוטלו על יהודי צנעא בעת מאסרו ובמשך שבתו בכלא.⁷⁶ הריסת בתי-הכנסת ברובע היהודי בצנעא

73 ראה: ניבואה, 1772, עמ' 197-198. צעדים אלה של המלך נגד פקידיו-נאמניו נבעו בעיקר מן הצורך להשקיט את הרוחות הסוערות בעם יותר מאשר עשיית צדק. קשה להניח שעבאס לא ידע על הקשר הזה ועל נסיבות עלייתו לשלטון. הוא גם המשיך להחזיק את אחיו בכלא עד מותו, אך יתכן שקיבל את המכתב על הקשר להמלכתו רק לאחר מות האח.

74 ראה: טובי, פניית, עמ' 269.

75 ראה: חבשוש, עמ' רסה-רסט.

76 השווה: עמרם קרח, עמ' כב, שלדבריו, נבנו בתי-הכנסת בשנת 1793, לאחר שהיו בחורבן 30 שנה.

והגזירה להנמיך את בתי היהודים ולהגבילם ל-14 או ל-11 אמות אירעו בעת מאסרו, ויש להניח שהוטלו כעונש קבוצתי על קהילתו, בגלל מעורבותו בתככים בין השליטים.

ניבואה עם יהודים מחוץ לצנעא

על צנעא ויהודיה שמע ניבואה גם מיהודים במקומות אחרים. כך נאמר לו על רובע היהודים בצנעא: 'אוזר (Öser) הוא כפר, ליתר דיוק עיר קטנה, המאוכלסת יהודים בלבד, ולכן היא מכונה בפי כולם קאע אל-יהוד. כאן היו בעבר 14 בתי-כנסיות, והאמאם הרס 12 מהם בשנת 1761, השם אוזר דומה קצת לשם אוזל'. קצת מערכה מכפר זה מצוי הר, וגם אכסנייה לשיירות, בשם אָסְרִי (Asserie). אומר על כך ניבואה:

על כך שצנעא נקראה בעבר אוזל, שמעתי כבר, וזה נראה לי לא בלתי-אפשרי. מוסלמי בלוחיה, שביקשתיו למנות לי את שמות הכפרים מלוחיה עד צנעא, כינה את כפר-היהודים שלפני צנעא אוזר. גם מוסלמי אחר מהודו, שחי שנים רבות בתימן, אמר בביטחה, שהוא מאמין כי אוזל הוא שמה העתיק של צנעא. יהודי מתעז, שהיה בעל-מלאכה ולא רב, לא ידע על השם אוזל. את ההזדמנות לשאול את היהודים בצנעא עצמה שאלה זו, החמצתי.⁷⁷

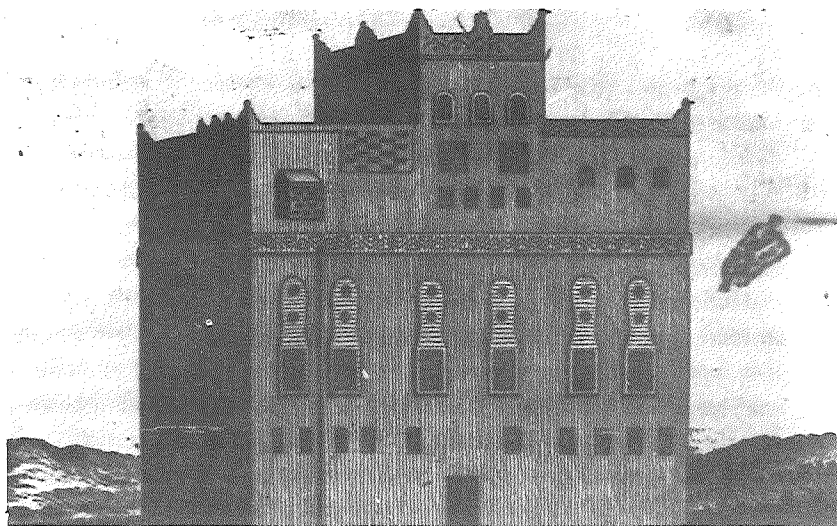
המארי של מוח'א אמר, בתשובה לשאלתו של ניבואה לפירוש השורש של המלה 'כרע' — שהכוונה לרגל הכבש והבקר, ולא לרגליים הקפיציות של הארבה, הקרויות בשם מְפָאוּעַ מְפָאוּעַ. ניבואה מוסיף, כי בצנעא ניזונים היהודים מן הארבה, והם אוכלים רק את הסוג שנקרא ג'ראד, כי 'אין משה מזכיר סוגי ארבה אחרים. רק הג'ראד'.⁷⁸ וכך מתאר ניבואה את אכילת הארבה:

מחממים חנור עגול וממלאים אותו ארבה וסוגרים למשך 8-10 שעות. אזי הם יכולים לאכול את האוכל היבש הזה במשך שנה. לפני 43 שנים היה רעב במשך מספר שנים רצופות בתימן, בסביבת צנעא ובמקומות אחרים. הארבה אכל את התבואה ואז גם היהודים והמוסלמים, כמעט כולם, אכלו אך ורק ארבה.⁷⁹

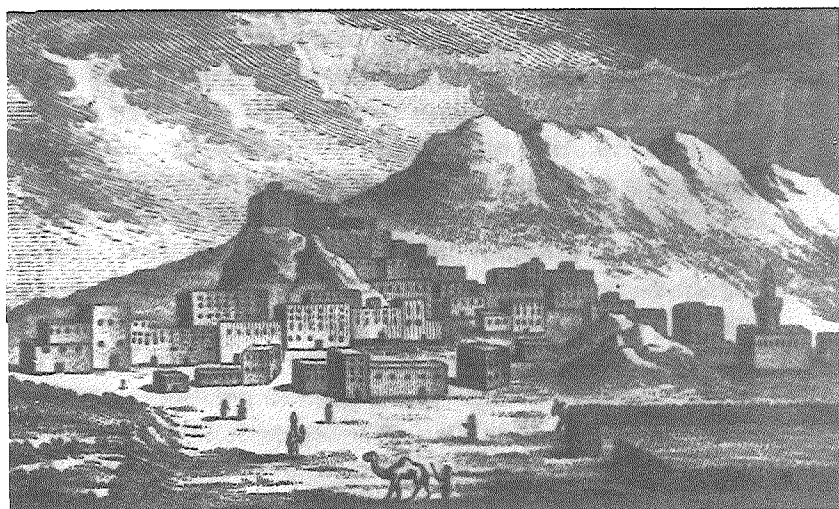
77 ניבואה, 1772, עמ' 231, והוא חוזר על כך בעמ' 291. את קדמות השם אוזל לצנעא מייחסים יהודי תימן לתרגומו של הרס"ג, שצנעא היא אוזל. ראה, למשל: קאפח, צנעא, עמ' לו-לז — הטוען, ששמה העתיק של צנעא הוא יאזל. השווה ששון, קורות, עמ' 24-21, שם מובא שירו של שבזי על הריכוז בין שתי הערים תעז ויאזל-צנעא על הבכורה; וכן יערי-רצהבי, עמ' ז; רצהבי, אלצ'אהרי, מחברת כד.

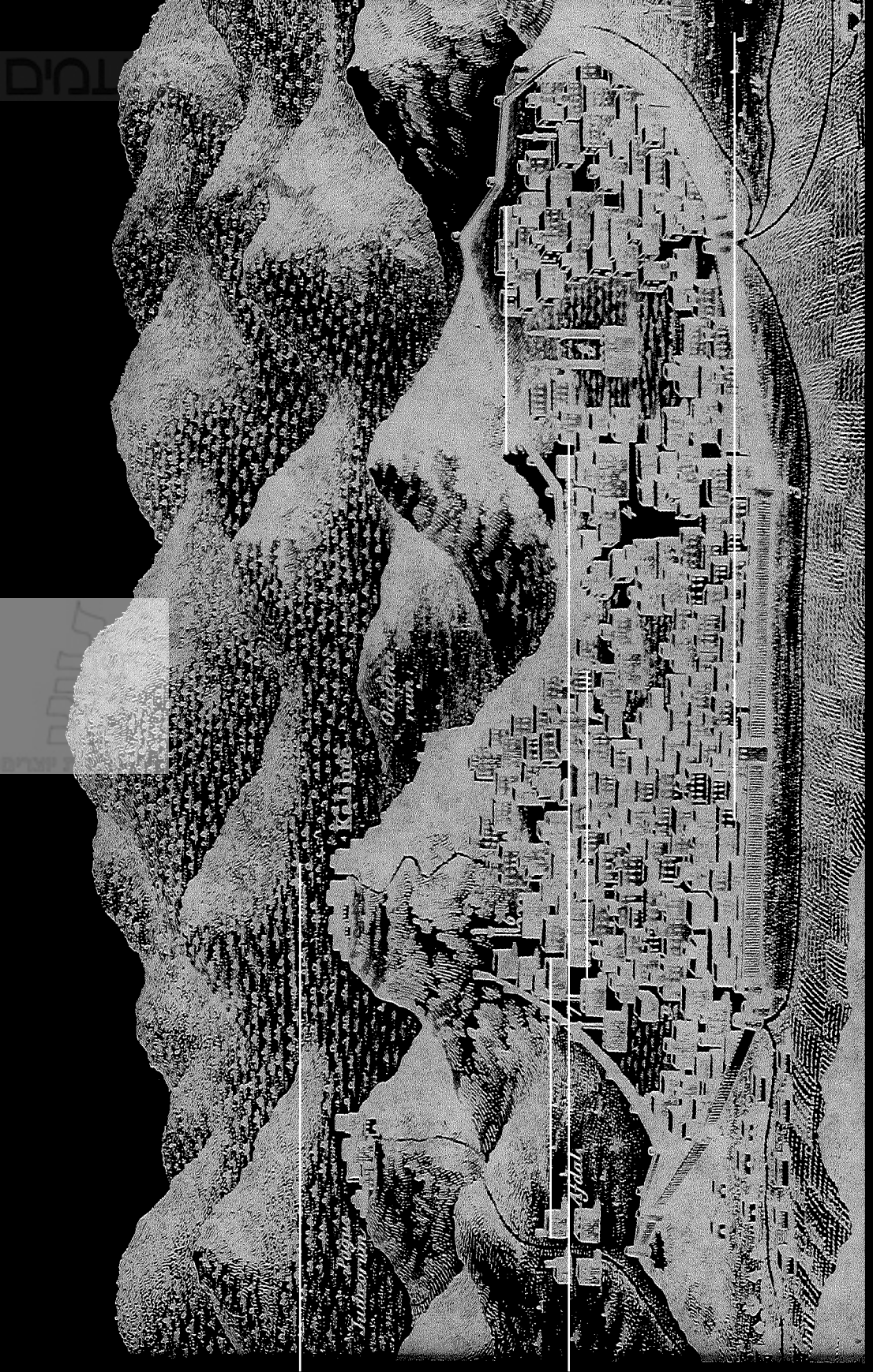
78 ניבואה כותב כאן משה (Mose) ולא מארי, ואפשר שכוונתו למשה רבינו ולאזכור הארבה במצרים. ראה: ניבואה, 1772, עמ' xliv.

79 ניבואה, 1772, עמ' xliv, 170, זו התשובה לשאלתו של מיכאליס מס' 31. על שנות הרעב הקשה, הידועות כתקופת בכ"ח-בל"ה (1718-1724), וכן על מכת הארבה בתקופה זו מצויות כמה עדויות בכרוניקות. ראה, למשל, צעדי, עמ' קצג, ריא. וגם גרידי, עמ' 119, 122; על 'הציפור' (ואולי הכוונה לשליו?) ששלח ה' לבני ישראל במדבר, המזוהה עם הארבה, ראה: ניבואה, 1772, עמ' 172; רצהבי, מנהגים, עמ' 176.

למעלה: בית בדיר אל-עזב, רובע יוקרתי בצנעא
 למטה: הנוף של ירים (ראה עמ' 84)
 מעבר לרף: הנוף של תעזו מהצפון (על הגבעה משמאל — 'כפר היהודים')
 שלושת התחריטים מתוך: ניבוחר, 1774

Highway Oregon

Eden

Eden

לפורסקאל אמר יהודי במוח'א, כי מריחת הגוף בשמן היא תרופה, וכך נוהגים בצנעא יהודים ומוסלמים בעת חוליים.⁸⁰

ניבחר והמשלחת שהו במוח'א בהיכנסם לתימן ובצאתם ממנה. על יהודיה כתב ניבחר: 'במוח'א יש כמה יהודים, והם גרים ברובע נפרד מחוץ לעיר'.⁸¹ כיוון שהחלק האחרון של השאלות למשלחת הגיעו אליה ערב עזיבתם את ערב, הלך ניבחר לבררן אצל המארי של מוח'א.⁸²

בהיותו בתעז שמע ניבחר על כתובות עבריות על חומה עתיקה בבלאד אנס. גם בצנעא אמרו לו יהודים, כי ראו את הכתובות הללו, אלא 'שהאותיות אינן עבריות, ואינן מובנות לא להם ולא למוסלמים'. עוד אמר לו יהודי בצנעא שגם מדרום לצנעא וממערב לה וגם באזור נקיל עשיר מצויות כתובות רבות. ניבחר תמה על שהיהודים לא ידעו לזהות אותיות אלה.⁸³ גם ליד ירים, בחורבות דפאר, הוא ראה אבן גדולה עם כתובת, כנראה חמיאריית.

נוסף למה שצויין עד כאן, פוזורים על פני אלף העמודים שבשני הספרים של ניבחר, משפטים מרובים שיהודים מוזכרים בהם. כגון: 'תנעם היא עיר עתיקה, מפורסמת בין היהודים. עתה מצויים בה יהודים מעטים ... המקום הכי מכובד ליהודים בימייקדם היה תנעם באזור כולאן. גם עתה חיים בה כמה משפחות של יהודים ויש להם בתיכנסיות. אם עוד יש כתבייד עתיקים של התנ"ך בתימן ... אפשר לחפשם בתנעם בלבד'.⁸⁴ ולהלן: 'היהודים מתגוררים בתימן יותר מ-2000 שנה. הם היו בעבר גדולים ושליטים ונשארו דבקים לדתם בקנאות. מספרם קטן והולך תחת 1100 שנות שלטון מוסלמי'. ואף זו: 'היהודים סבורים, כי מספרם בתחום שלטוננו של האמאם בלבד נאמד ב-5000 משפחות. הם כולם פרושים או תלמודיסטים ועויינים את הקראים. למשמע שם הקראים, נהגו היהודים לקלל, אף שרציית רק לדעת אם יש כאלה בתוכם'.⁸⁵

ניבחר נתבקש לחפש ספרים עתיקים. יהודים מתעז ומצנעא הבטיחו לו, כי 'איך ברושתם ספרים עתיקים יותר מאשר לפני 400-500 שנה'. הוא מציין, שהספרים שראה אצל היהודים נדפסו באמסטרדאם או בונציה.⁸⁶

- 80 ניבחר, 1772, עמ' 131; והשווה: רצהבי, מנהגים, עמ' 176; ספיר, עמ' נב.
- 81 על קהילת מוח'א במאה ה-18 מצבה והתפתחותה יש מידע מפי חוקרים ונוסעים. ראה, למשל, אביר, עמ' תרלו; ספיר-הלוי, אבן, עמ' קנט, קסט; וכן עמרם קרח, עמ' טז; ששון, מגילת, עמ' 2.
- 82 אין ניבחר מציין את השם המלא של המארי. אך מאחר שהזכיר פעם את השם משה, יש להניח שהמארי הוא ר' משה אלקטיעי שעמד בראש קהילת מוח'א. כרבע הראשון של המאה ה-18 חי בצנעא מוסה אלקטיעי, מראשי הקהילה, והרב במוח'א היה מצאצאיו — ראה: גויטיין, כתבייד, עמ' 260; וכן ששון, מגילת, עמ' 2, שם נאמר: 'אחינו תושבי עיר מוח'א ובראשם מ' מוסי קטיעי'.
- 83 ראה: ניבחר, 1774, עמ' 400, 409, הוא כותב Nakil Assur. בשם נקיל מציינים בתימן מעבר על-פני רכס הרים.
- 84 הציטוט הראשון — ניבחר, 1772, עמ' 184; הציטוט השני — שם, עמ' 289. הוא מחליף תנעם בתימנה בירת חמיאר, ומכנה את יהודיה 'יהודים-ערבים'. קודם יציאת המשלחת לדרכה, כתב ג'ון קולט למיכאליס, שכדאי לחפש כתבייד עתיקים בקרב היהודים בערב.
- 85 שני הציטוטים: ניבחר, 1772, עמ' 184.
- 86 על שליח שבא לתימן בשנת 1690 למכור ספרים ועל ראשית חדירתם של ספרים מודפסים בקרב הקהילה היהודית בתימן, ראה גם: עמרם קרח, עמ' טז — ולדבריו: 'הן בעוד היה ישובם במדינת צנעא הגיעו אליהם סידורי תפילה מודפסים בנוסח ספרד'. ובעמ' יז הוא מוסיף: 'עוד

על האומנויות אומר ניבוהר, שאין למצוא צייר או פסל בארצות האסלאם, והוא מוסיף: 'כסף וזהב מעבדים היטב בתימן. לרוב אלה יהודים ובניאנים. אפילו במטבעה בצנעא מצויים כמעט רק יהודים, כשם שבמטבעה בקאהיר מצויים ארמנים, יוונים ויהודים'.⁸⁷

על המגורים אומר ניבוהר: 'אם בעיר כלשהי מצויים יהודים מרובים, הם מעדיפים לגור יחדיו, בנפרד מהמוסלמים, ולכן בתימן מצויים בתיהם ובתי-כנסיותיהם בכפרים, בקרבת הערים'.⁸⁸

גון עורם הבהיר של יהודי תימן הפליא את ניבוהר, ולדבריו:

היהודים בתימן נראים כמעט כמו הפולנים. הם רק יותר נקיים ולא כה מרושלים. באזור זה אין הם מורשים לחבוש מצנפת (Sasch) ולכן הם חובשים לראשם לא יותר מאשר כובע קטן. כדי להיבדל מעמים אחרים הם משאירים צמות (פיאות) בשני צידי ראשם.⁸⁹

ואשר ללבוש: 'כאן אין הם מורשים ללבוש אלא בגדים בצבע כחול. על-כן, מכנסיהם, חולצותיהם, חגורותיהם וגלימותיהם עשויים מפתן בלבד'.⁹⁰ ועל הזקן: 'היהודים בתורכיה, בערב ובפרס מגדלים זקן מראשית צמיחתו... ואין הם מקצצים את הזקן הגדל בצידי הפנים'.⁹¹

על היהודים במקומות אחרים בערב, מספר ניבוהר: 'בנג'ד — בערים ובכפרים חיו בעבר קומץ שבאים ויהודים'.⁹² ועל חג'אז הוא אומר:

בחג'אז יש הרבה שבטים עצמאיים וביניהם לא רק נוודים אלא גם יושבי-קבע בערים ובכפרים. הם מגנים על עצמם במבצרים שעל פסגות ההרים. מידע נוסף עליהם לא יכולתי לקבל, אלא רק על המחוז כיבר, שמצפון מזרח למדינה, המיושב עד היום יהודים עצמאיים, שיש להם שיח' משלהם, כמו הערבים. שבט אחד מאותם ערבים יהודים נקרא בני מיסעד (Beni Missead), והשבט השני — בני שאהאן (Beni Schahan) והשלישי — בני אנסה (Beni Anasse). השם בני כיבר שנוא על המוסלמים בצפון ערב, והם מגיבים בקללה אם מוזכר איש מבני כיבר בנוכחותם. שינאה זו מקורה, לטענתם, בכך שהיהודים מכיבר שודדים את שיירותיהם. למרות זאת הם מתייחסים אל

הגיע לתימן סדור תפילה כמנהג "בני חלף" שנדפס בריצא שנת ש"ך; ראה גם יערי, עמ' 17-16; המזכיר את אברהם בן יצחק אשכנזי, שהביא מארץ-ישראל ספרים עבריים למכירה בתימן בשנת של"ט; וכן: אסף, עמ' 493-495, המתאר שליח מחברון לתימן שנסע למכור ספרים; והשווה: רצהבי, אלצ'אהרי, עמ' 285.

87 ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 216.

88 ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 25.

89 ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 66; לתיאור השאש — ראה גם: ניבוהר, 1774, עמ' 156. "קאפח מגדיר כ'שושה' את המטפחת העוטפת את שולי הכובע — ראה: חבשוש, עמ' רנז, הערה 98 — ואולי שושה היא שיבוש של שאש?

90 ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 67.

91 ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 67-68.

92 ראה: ניבוהר, 1772, עמ' 342 — שם כתוב: 'Einige wenige Sabbai oder Johannischristen'

יהודים אלה בכבוד גדול, כי בשוד האחרון השתתפו השיח'ים של שבט חרב (Harb) שבחג'אז ואנסה מנג'ד.⁹³

לפי דיווחו של מוסלמי מאמין, היו רק לוחמים מעטים ליהודי כיבר. 'נראה שליהודי כיבר אין שום דבר משותף עם היהודים החיים בערים שבגבולות ערב, יהודים בחלב ובדמשק לא שמעו על יהודי כיבר'.⁹⁴

במוסקאט פגש ניבואה יהודי, השיח' של קהילתו, שמשפחתו חיתה מאות שנים בעומאן, והיו לו ידיעות טובות בעברית ובערבית, לרבות ערבית ספרותית. היהודי סיפק לניבואה מידע רב על שאלותיו של מיכאליס. מצב היהודים במוסקאט היה טוב יותר מאשר בערב, והותר להם לחבוש מצנפת ולהתלבש כמו המוסלמים.⁹⁵ כך גם השתמע מדברי השיח' היהודי מעומאן. לדברי ניבואה: 'השיח' היה מרוצה מיחס המוסלמים ואף התלבש כמוסלמי'.⁹⁶

סוף דבר

בתום שהייה של שבוע ימים בצנעא, עזובה חברי המשלחת ב-26 ביולי 1763 וב-23 באוגוסט יצאו באונייה לבומביי. אולם הפורענויות לא הרפו מהם. הם חלו בקדחת, הצייר באורנפיין נפטר בדרך לבומביי וד"ר קרמר נפטר בהגיעם להודו. באירופה נתעוררה ביקורת קשה על שיגור המשלחת לאזור מסוכן ונשמעה תביעה להחזירה. אך ניבואה הורשה להמשיך במסעו בגפו. הוא המשיך מהודו והמפרץ הפרסי לסוריה ולירושלים (ב-1766) וחזר לקופנהאגן כ-7 שנים לאחר צאתו לדרך. את כתביו ויומניו נהג לשלוח מן הדרך כל אימת שנודמן לו, כי חשש שמא לא ישאר בחיים עד תום המסע. בשובו ממסעו זכה ניבואה לפרסום רב ולאותות כבוד. הוא מת ב-26 באפריל 1815.

- 93 ניבואה חשב, שיהודי כיבר לא היו יכולים להיות שודדי שיירות, כי שמירת השבת לא איפשרה להם להרחיק לכת ממקום-מושבם. ראה: ניבואה, 1772, עמ' 378, בהערה.
- 94 ראה: ניבואה, 1772, עמ' 378. ניבואה העלה השערה, שכני כיבר הם הנקראים קראים. על הימצאותם של שבטים עצמאיים של יהודים בחג'אז, השווה גם: וארתמה, עמ' xxxiii. לדבריו היו בהרי חג'אז צפונה ממכה, בהתחלת המאה ה-16, כחמשת אלפים יהודים חופשיים.
- 95 ראה: ניבואה, 1772, עמ' 69-70. על מוסקאט ויהודיה ראה גם: אביר, קהילות, עמ' תרלו.
- 96 ראה: ניבואה, 1772, עמ' 45.

הפניות ביבליוגרפיות

- אביר, הסחר מ' אביר, 'הסחר הבינלאומי והיהודים בתימן במאות 15-19', פעמים, 5 (תש"ס).
- אביר, קהילות — — 'קהילות חצי האי הערבי בימי התמורה מסוף המאה ה'י"ח ועד אמצעה של המאה ה'י"ט', ספונות, י, (תשכ"ו).
- אידלזון, א"צ אידלזון, 'יהודי תימן, שירתם ונגינתם', רשומות, א (תרפ"ה).

אסף ש' אסף, 'הפצת ספרים בתימן ע"י שליחי א"י, קרית ספר, טז (תרצ"ט-ת"ש).

אשתור א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א.

בראואר, אתנולוגיה Erich Brauer, *Ethnologie der Jemenitischen Juden*, Heidelberg 1934.

בראואר, ביבליוגרפיה א' בראואר, 'יהודי תימן — ביבליוגרפיה, קרית ספר, י (תרצ"ג).

גויטיין, כתבי-יד ש"ד גויטיין, 'כ"י עברי-ערבי על קורות היהודים בתימן, קרית ספר, יד (תרצ"ו).

גויטיין, שטרות — —, 'שטרות מן העיר צנעא קדומים לגלות מוצע', ספר אסף, ירושלים תשי"ג.

גרדיי ש' גרדיי, 'קיום לתולדות יהודי תימן במאה ה"ח 1700-1800, מתימן לציון, תל-אביב תרצ"ח.

היקנבוטאם Tom Hickinbotham, *Aden*, London 1958.

הלוי Joseph Halevy, 'Voyage au Nedjran', *Bulletin de la Société géographique de Paris*, VI (1873), pp. 5-31; 249-273; 581-606.

ואסעי عبد الواسع يحيى الواسعي اليماني, تأريخ اليمن، القاهرة ١٣٤٦ (١٩٢٧/٨).

וולף *Journal of the Rev. Joseph Wolff* (in a series of letters to Sir Thomas Baring), London 1839.

וארתמה *Itinerario de Ludovico de Varthema, Bolognese nella Suria, nell Arabia Deserta & Felix*, Roma 1510.

תרגום אנגלי של ספרו של וארתמה, ראה: R.C. Temple (ed.) *The Itinerary of Ludovico de Varthema of Bologna*, Amsterdam 1928.

זטצן *Ulrich Jasper Seetzen's Reisen durch Palästina, Phönicien, die Transjordan-Länder, Arabia Petraea und Unter-Ägypten*, theersg. Fr. Krause, I, Berlin 1853.

חבשוש ח' חבשוש — 'קורות ישראל בתימן, הביא לדפוס "קאפה, ספנות, ב (תשי"ח).

טובי, יהודי ' טובי, יהודי תימן במאה ה"ט, תל-אביב תשל"ט.

טובי, פניית — —, 'פניית פקידי קושטא אל ר' שלום עראקי, נשיא יהודי תימן בשנת תק"ב 1742, שלם, א (תשל"ד).

טובי, שו"ת — —, 'ידיעות על יהודי תימן מתוך ספרי שאלות ותשובות, שבט ועם, ב (ז) (תשל"ג).

יערי א' יערי, 'שליחים מא"י לתימן, סיני, ד (תרצ"ט), עמ' 392-430.

יערי-רצהבי א' יערי, וי' רצהבי, ספר הגלות והגאולה לר' סעיד בן-יהודה מנצורה, תל-אביב תשט"ו.

ניבוהר, 1772 Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Arabien aus eigenen Beobachtungen und in Lande selbst gesammelten Nachrichten*, Kopenhagen 1772.

ניבוהר, 1774 — —, *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen Umliegenden Ländern*, Vol. I, Kopenhagen 1774; Vol. II, Kopenhagen 1778; Vol. III, Hamburg 1837.

ניני ' ניני, תימן וציון, ירושלים תשמ"ב.

ספיר ' ספיר, מסע תימן, בעריכת א' יערי, ירושלים תש"ה.

ספיר-הלוי, אבן יעקב ספיר-הלוי, אבן ספיר, א, ליק 1866.

ספיר-הלוי, אגרת — —, אגרת תימן השנית, וילנא 1868.

סקורלא Herbert Scuria, *Reisen im Orient*, Berlin 1962.

ר"י פישל, 'תולדות יהודי פרס בימי שושלת הספוידים במאה הי"ז', ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 273-294.	פישל
R.L. Playfair, <i>A History of Arabia Felix or Yemen</i> , Bombay 1859.	פלייפר
'ספר דופי הזמן לר' סעיד צעדי', הביא לדפוס י' קאפח, ספונות, א (תשי"ז).	צעדי
Yomtob Sémach, <i>Une Mission de l'Alliance au Yemen</i> , Paris 1911.	צמח
י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א.	קאפח, הליכות
— — , 'קהילת צנעא שבתימן', מחניים קיט (תשכ"ח).	קאפח, צנעא
יוסף קורח, 'רוגז הזמן' לר' שלום קורח. הראל, תל-אביב תשכ"ב.	קורח, יוסף
עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד.	קרח, עמרם
א' קליין-פרנקה, 'היהודים בעדן במאה הי"ט', פעמים, 10 (תשמ"א).	קליין-פרנקה
י' רצהבי, ספר המוסר — מחברות ר' זכריה אלצ'אהרי, ירושלים תשכ"ה.	רצהבי, אלצ'אהרי
— — , 'מנהגים קדומים בהליכות יהודי תימן', שבט ועם, א (תש"ך).	רצהבי, מנהגים
— — , 'מרד אלקאסם', ציון, כ (תשט"ו).	רצהבי, מרד
— — , 'תולדות יהודי תימן', ממזרח ומים, תל-אביב 1978.	רצהבי, תולדות
— — , 'תעודות לתולדות יהודי תימן', ספונות, ב (תשי"ח).	רצהבי, תעודות
דוד סלימאן ששון, 'מגילת תימן', הצופה לחכמת ישראל, ז (בודפסט תרפ"ג).	ששון, מגילת
— — , 'לקורות היהודים בתימן', הצופה לחכמת ישראל, טו (בודפסט תרצ"א).	ששון, קורות

